

תחייתה של "האגדה השחורה"

אלכס קרנר

איתן גינזברג / מפגש ועימות: השמדת העמים האינדיאנים של אמריקה הספרדית, יחידה 4 בסדרה ג'נוסייד, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2009, 280 עמ'

מהפכה מפתיעה זאת, ששינתה את פני העולם ואת גורלן של אומות, התרחשה מהר מאוד, שכן בגלל פטליזם לא-יאומוני, לא היה איזון בין המתקפה לבין ההגנה. כל העוצמה וכל אי-הצדק היו בצד של האירופאים; לאמריקנים לא היה דבר מלבד חולשה, ולכן נידונו להשמדה, להשמדה מידית.

כך, כ-280 שנה לאחר שקולומבוס דרך בראשונה על אדמת אמריקה, בחר האנציקלופדיסט קורנליוס דה פאו (de Pauw) לסכם את המפגש עם העולם החדש. אחת הבעיות הראשונות, שבהן נתקלו האירופאים ב"עולם החדש", הייתה העדר מושגים מתאימים לתיאור המציאות הלא-מוכרת. בדומה לכך מתקשים עד היום היסטוריונים וחוקרים אחרים למצוא מונח מקצועי שידגיר באופן מדויק את המפגש בין נוצרים אירופאים, ובראשם הספרדים, לבין ילידי אמריקה, מפגש שהפך עד מהרה לאחת הטרגדיות הגדולות בהיסטוריה האנושית. בעקבות מסעו הראשון של קולומבוס התחוללו תמורות אדירות ברחבי העולם, ואחת מהן הייתה מותם של מיליוני בני-אדם והיעלמותן של תרבויות שלמות. יש החולקים אפילו על השימוש במונח "מפגש". כך ביטא זאת, במידה לא מעטה של מרירות, הסופר האקוואדורי חורחה אנריקה אדום (Adum): "אם נכנס אדם לביתך, אונס את אשתך, שודד את רכושך, ולבסוף גם רוצח אותך, לא נראה לי שאפשר לדבר על 'מפגש' (ועל כך ראו מאמרו של צבי מדין, "האומנם 500 שנה לגילוי אמריקה?", זמנים 41, אביב 1992, עמ' 77-85).

את הקטל ההמוני שהתלווה לאותו "מפגש", נהוג לא אחת לכנות "ג'נוסייד". מחברי הקורס **ג'נוסייד** של האוניברסיטה הפתוחה בחרו אף הם לכלול את התוצאות הרוחניות האסון, שפקדו את אמריקה בעקבות בואם של האירופאים, בין הפרשות ההיסטוריות של רצח עם. במסגרת קורס זה (ובו שתיים-עשרה יחידות על פרשות היסטוריות שונות) יצא לאחרונה לאור ספרו של איתן גינזברג: **מפגש ועימות: השמדת העמים האינדיאנים של אמריקה הספרדית**. ספרו של גינזברג הוא הראשון המוקדש לסוגיה זו שמתפרסם בעברית והראשון שנכתב על-ידי היסטוריון ישראלי. בכך הוא ממלא חלל חשוב בספרות המחקר המשפיעה על סטודנטים, שהם עצמם בנים

אלכס קרנר כותב עבודת דוקטורט בבית-הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב על התגובות הראשונות של האירופאים לאדם האינדיאני שנגלה בפניהם באמריקה.

אי"ל: pudpud@zahav.net.il

לעם שהיה קורבן של רצח עם. ספרו של גינזברג כתוב בצורה מעניינת וקולחת, ויש בו כדי להציג תמונה מלאה ומאוזנת למדי כרקע בסיסי להבנת המפגש בין אירופה לאמריקה בראשית העת החדשה.

כל ספר בעברית, שדן בג'נוסייד אשר איננו שואת העם היהודי, ממלא תפקיד חשוב בעיצוב תפישה מאוזנת יותר לגבי משמעותה של השואה בהיסטוריה היהודית ובהיסטוריה העולמית. שכן, בלי לבטל את ייחודיותה של השואה, הוא מציב אותה בהקשר הנכון של שורה שלמה של פרשות אחרות של רצח עם שהתרחשו במהלך ההיסטוריה. הדברים נכונים שבעתיים לגבי הקטסטרופה הדמוגרפית שפקדה את האינדיאנים באמריקה הספרדית, שכן לפחות מבחינה מספרית ומבחינת המרחב הגאוגרפי, היא עלתה על ההיקף ועל מספר הקורבנות של השואה לאין שיעור. אכזריות הצוררים הייתה דומה, גם אם שיטות החיסול היו שונות בגלל הבדלי העולמות והאמצעים הטכנולוגיים. הספר ממלא אפוא שני תפקידים חשובים: האחד, הוא חושף בראשונה בפני הקורא העברי את השתלשלותו של אירוע היסטורי, שנחשב לחמור ולטרגי ביותר בתולדותיהם של מפגשים בין תרבויות; האחר, הוא מעמיד כאמור את השואה בהקשר של פרשות נוספות של ג'נוסייד, ומסייע בכך לתיקון הראייה האתנוצנטרית הרווחת בישראל, שמנכסת לעם היהודי את התגלמות מעמד הקורבן באופן בלעדי. אפשר אם כן לראות בספר זה ובקורס כולו יישום של לקחי השואה, כיוון שהם מממשים את חובתו המוסרית של העם היהודי – כקורבן המרכזי של הג'נוסייד השיטתי והגדול ביותר שבוצע בעידן המודרני – ללמוד, ובכך להיאבק בזוועות.

אך בכל זאת נשאלת השאלה, והיא שזורה כחוט השני בספרו של גינזברג, האם אכן אפשר להגדיר את מה שהתרחש באמריקה הספרדית כ"ג'נוסייד"? האם לימוד הטרגדיה האנושית הנוראה שפקדה את האינדיאנים במסגרת קורס על ג'נוסייד פירושו, כי אכן מדובר בפרשה היסטורית ההולמת הגדרה זו? התשובה לשאלה איננה ברורה, וגם גינזברג איננו מתיימר לתת לה מענה חד-משמעי. "ג'נוסייד", כפי שמציינים יאיר אורון ויהונתן אלשך בהקדמה לספר, הוא מונח מודרני שטבע המשפטן היהודי רפאל למקין (Lemkin), מי שנחשב ל"אבי" אמנת האו"ם משנת 1948, שנועדה למנוע את פשע הג'נוסייד ולהעניש את מבצעיו. אמנה זו נכתבה בעקבות השואה של יהודי אירופה, ועל-כן ספק אם אפשר לשפוט לפיה את מה שאירע ב"עולם החדש" חמש-מאות שנה קודם. על-פי האמנה, שהנוסח שלה מובא בהקדמה לספר, ג'נוסייד הוא מעשה אחד או כמה מעשים שכוונתם להשמיד השמדה גמורה או חלקית קבוצה לאומית, אתנית, גזעית או דתית, באשר היא קבוצה כזו. המעשים הנזכרים באמנה הם: (א) הריגת אנשים הנמנים עם הקבוצה; (ב) גרימת נזק חמור, בגוף או בנפש; (ג) העמדת הקבוצה ככוונה תחילה בתנאי חיים שיש בהם כדי להביא לידי השמדתה; (ד) קביעת אמצעים שכוונתם מניעת ילודה; (ה) העברת ילדי הקבוצה לקבוצה אחרת בדרך של כפייה.

האם על סמך כללים אלה אפשר בדיעבד להעמיד לדין את מלכי ספרד ואת הקונקיסטורים בגין ביצוע ג'נוסייד? אכן,

אלפים רבים עונו והומתו בשל היותם אינדיאנים; הספרדים אף יצרו תנאים שהיה בהם כדי להביא להשמדת האוכלוסייה המקומית. אולם, הכוונה בכל המעשים הללו הייתה לשעבד למטרות כלכליות ולא לחולל השמדה. מאמצים למנוע ילודה לא נעשו מעולם, אף שהמקורות מעידים, כי במקומות מסוימים האינדיאנים עצמם, בייאושם כי רב, חדלו לקיים יחסי אישות ואף הפילו עוברים בכוונה תחילה כדי למנוע מילדיהם את הסבל שבשעבוד. עם כל זאת, ההיבט המרכזי שנעדר מהאירועים מכמירי הלב שהתרחשו באמריקה היה כוונת ההשמדה. לא זו בלבד שמעולם לא התקבלה החלטה או גובשה מדיניות ששמה לה למטרה להשמיד את האינדיאנים, אלא להפך: כל החוקים, הצווים והדיונים התאולוגיים והפילוסופיים על טיבם של הילידים, שאותם סוקר גינזברג בהרחבה, נועדו לבחון את הדרכים לשילובם בעולם הנוצרי-הספרדי. לא הייתה כוונת השמדה ואפילו לא כוונת הדרה, אלא רצון להביא לאינטגרציה ולמיזוג, למרות שהתוצאות בפועל היו הפוכות וגבו מחיר יקר. הווה אומר, אין לפנינו פרשה של ג'נוסייד. אולם, גם אם הפרשה איננה הולמת את ההגדרה המודרנית, אין משמעות הדבר שהיא איננה ראויה לעיון וללימוד במסגרת פרשות ג'נוסייד אחרות. אדרבא, היה זה מפגש הרה-אסון, שילוב של כיבוש, ניצול ושעבוד, ובמונחים של המאה העשרים, כרוך גם בפשעי מלחמה ופשעים חמורים נגד האנושות. לשילוב קטלני זה נוספו נסיבות טבעיות בדמות מגפות עצומות-ממדים, שחיסלו עד מהרה את רוב האוכלוסייה המקומית. כלום היו אם כך הספרדים אשמים ברצח עם? במושגים מודרניים נראה, כי לכל היותר אפשר היה להביאם לדין על אי-מניעת פשע, על ביצוע פשעי מלחמה ועל התנהגות אכזרית כלפי שבויים ועבדים. גינזברג רומז, שלכותר הספרדי היה נוח עם המצב: מצד אחד הוא יצא ידי חובתו בחקיקת חוקים נגד השעבוד, אבל מצד אחר השלים עם מעשי הזוועה של המתישבים כיוון שגרף הכנסות נאות לאוצר הכתר הודות לניצול האינדיאנים. ספרו של גינזברג יוצר לעתים את הרושם, שהעיסוק בפרטי הפרטים של האסון נועד להכין כתב תביעה נגד הספרדים על מנת להציג ראיות מוצקות וקבילות בבית-משפט, כי אכן נערך ג'נוסייד. גינזברג הלך שבי אחר תוכחת הזעם של "מגן האינדיאנים", ברטולומה דה לאס קסאס (Las Casas), שהציג בשנת 1542 כתב אישום נגד הספרדים בחיבורו **תיאור קצר של השמדת ארצות אינדיה** (*Brevísima relación de la destrucción de las Indias*). חיבור זה היה לגורם מרכזי בקביעת הדימוי של מעשי הזוועה שעשו הספרדים באינדיאנים, דימוי שהספרדים ראו בו "אגדה שחורה" (*leyenda negra*), שאותה טוו אויביהם. אבל האם לא יהיה זה נכון יותר להתבונן באירועים הטרגיים הללו מן הזווית המוסרית והאנושית, במקום מנקודת מבט לגליסטית, כדי שאפשר יהיה להפיק לקחים לקראת העתיד במקום להגיש בדיעבד כתב אישום, שהוא בבחינת החיאת "האגדה השחורה"? אורון ואלשך מתייחסים לסוגיה זו בהקדמה לספר. לדבריהם, כל אימת שניצבים מול אירוע של קטל המוני, חוזרת ועולה השאלה האומנם מדובר בג'נוסייד. תשובתם היא, שמענה לשאלה זו הוא עניין סמנטי – התאמת האירוע להגדרת המונח – אך לא פחות מכך, מדובר בעניין אתי. אף שהם מודעים למגרעותיה של ההגדרה הסמנטית, בוחרים

אורון ואלשך בכל זאת לעגן את הדיון באמנת האו"ם למניעת פשע הג'נוסייד. בחירה זו ללא ספק מקלה על הדיון התאורטי, אך היא מחמיצה את האפשרות לערוך דיון אתי נוקב, שהוא ללא ספק בעל ערך רב יותר מאשר הדיון הלגליסטי-הסמנטי.

ספרו של גינזברג הוא ספר לימוד ואין לצפות ממנו אפוא שיציג תזה ברורה או חידוש מחקרי. הסקירה של השתלשלות האירועים ושל השיח המחקרי מאפשרת לקורא העברי להתוודע בפעם הראשונה אל הדרמה הטרגית שהובילה להכחדתם של בני-אדם רבים כל-כך. גינזברג משרטט תמונה מאוזנת בסך הכול של הגורמים השונים – אנושיים וטבעיים כאחד – שהובילו לאסון הדמוגרפי האיום שהתרחש באמריקה במאתיים השנים הראשונות של "המפגש". ספר לימוד, שנועד לשמש חלק מקורס על ג'נוסייד, עלול לשרת את המטרה ולהוכיח כי אכן היה מדובר בג'נוסייד. תשומת-הלב הרבה שהקדיש המחבר למניין הנספים, למוסדות השעבוד ולתנאים האיומים שבהם הועסקו הילידים, מצביעה על כוונה ברורה למדי לקבוע, כי גם אם התנהגותם של הספרדים באמריקה לא עומדת במבחן של ההגדרות באמנת האו"ם, הרי מספרם העצום של הקורבנות וריבוי מעשי ההתעללות ודאי יצרו תופעה בעלת מאפיינים "ג'נוסיידליים".

בגלל הכוונה הברורה להדגיש את ההיבטים של רצח עם, חסר בספר ניתוח מקיף של כלל הסיבות שגרמו לאסון. מן הראוי היה להקדיש מקום נרחב יותר לדין בסיבות העמוקות, החברתיות, הדתיות ואף הקוגניטיביות, שהולידו את ההתנהלות של הספרדים אשר ראו בילידים יצורים נחותים, שאותם מותר לשעבד, לנצל ואף להרוג בלא נקיפות מצפון. גינזברג דן בעניין בפרק השביעי של הספר, שעניינו המחלוקת בדבר היחס הראוי כלפי הילידים, אך הוא מתמקד בעיקר במישור התאולוגי ובמשמעויותיו הלגליסטיות. מפרק זה של הספר עולה בבירור פרשנותו של גינזברג, כי לא היה מדובר במאבק לצדק בכיבוש, אלא במאבק להצדקת הכיבוש ולמצאיא לגיטימציה לעשיית אי-צדק. גינזברג מתבסס בספרו על כמה מבכירי החוקרים, שבחנו את הסיבות העמוקות יותר לתוצאותיו של המפגש. אולי מוטב היה להרחיב מעט בעניין זה על חשבון העיסוק המפורט בנתונים מספריים לגבי ממדי האסון ובשיטות השעבוד והניצול השונות.

מותם של מיליוני אינדיאנים בעשורים הראשונים לאחר גילוי אמריקה נחרת בזיכרון ברחבי העולם כרצח העם הגדול בהיסטוריה. אין אמנם אומדן מקובל אחד של מניין הקורבנות, והוא נע בין שניים ל-100 מיליון אינדיאנים, אולם באופן כללי אפשר לומר, שבמרוצת הדורות הראשונים לכיבוש נכחדו כמעט כל תושבי האיים הקריביים, וכן כ-90 אחוזים מתושבי האימפריה האצטקית ועוד מיליונים רבים ברחבי אמריקות. אכן היה זה, קרוב לוודאי, האסון הדמוגרפי הגדול בתולדות המין האנושי. אך העיסוק במספרי המותם בספר מחטיא את המטרה. אם הוא מסיט את הדיון לשאלת המספרים המדויקים (ויכוח שמתעורר כידוע, גם לגבי השואה עדי כדי הכשתה), הרי הוא מטשטש את העובדה שלא מדובר בסטטיסטיקה, אלא בתרבויות שלמות שנכחדו. העניין החשוב איננו מניין ההרוגים, אלא האופן שבו הם נהרגו וגם הנסיבות התרבותיות, החברתיות והאידיאולוגיות שהביאו לחיסולם.

כיום מוסכם על דעתם של רוב החוקרים, שתיאורי לאס קסאס, ובעיקר המספרים שמסר, אינם מהימנים. התיאורים המובאים על-ידו משרתים היטב את המטרה של גינזברג, להציג את האירועים כמעשה של רצח עם. לא אחת די בהחלפת השמות של הכפרים האינדיאניים בשמות של כפרים בפולין ובאוקראינה, ואת שמות הכובשים הספרדים בשמם של צוררים נאצים כדי לחשוב, שתיאורי לאס קסאס עוסקים בשואת יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה. אולם, את דברי לאס קסאס יש לקרוא בקורטוב של ספקנות וביקורתיות, וגינזברג עושה זאת רק לקראת סוף הספר, בעמוד 129, וגם אז בצורה מינורית, בעוד שהרושם הראשוני לגבי הזוועות שהתרחשו נוצר אצל הקורא כבר בתחילתו של הספר.

יתרה מזאת, גינזברג מקדיש שימת-לב רבה למוסד השעבוד של האינדיאנים בידי הספרדים – האנקומיינדה (encomienda, קבוצת אוכלוסייה מקומית ואדמותיה, שניתנו לכובש ולמתיישב הספרדי לנחלה). גם כאן העיסוק הרב בפרטים מצטייר כניסיון להשוות בין שיטת האנקומיינדה לבין ארגון עבודת הכפייה והשמדת היהודים באירופה. לפיכך חשוב להדגיש: האנקומיינדה לא הייתה מוסד שמטרתו רצח עם או חיסול; כל תכליתה הייתה ניצול משאבי הטבע של "העולם החדש" באמצעות האוכלוסייה המקומית. התנאים בה היו תדיר תת-אנושיים, והתנהגות אכזרית של המתיישבים הייתה דבר שבשגרה, ואולם התכלית הייתה ונשארה הפקת מרב הרווחים – לא השמדה. ואילו הציטוט שמביא גינזברג, מלווה בסימן קריאה, מן השימוש של לאס קסאס בפסוק "כשה לטבח" (ישעיהו נג, ז) בתיאור השמדת הילידים, מעביר בבירור את המסר של דמיון לשואה.

הספר דן בעיקר בהתרחשויות במרחב של תרבויות המאיה, האצטקה והאינקה. ואכן במרחבים אלה התחולל האסון הדמוגרפי החמור ביותר. אך ראוי היה להתחקות גם אחר תחילתם של האירועים: ההתנהלות הספרדית באיים הקריביים במפגש עם העמים ה"פרימיטיביים" יותר, היא שהניחה את היסודות לגליטימציה ליחס הבלתי-אנושי כלפי האוכלוסייה המקומית.

הרגעים הראשונים של המפגש הם שהניחו את התשתית להתייחסות ל"עולם החדש" ולתושביו; כך גם ספרו של גינזברג, שמפגיש את הקורא העברי בראשונה עם ההיבטים הטרגיים של מפגש העולמות, עשוי לעצב את ההתפתחות של הגישה האקדמית והרעיונית של הסטודנט הישראלי כלפי הפרק ההיסטורי כולו. חבל אפוא שיש בספר חשוב זה גם עמדה אידאולוגית בעייתית וגם טעויות לא-מעטות. ואלה כמה מהן: הפולקה של האפיפיור אלכסנדר השישי משנת 1493, שחילקה את השליטה על הארצות שהתגלו בין ספרד לפורטוגל, והטילה על הכובשים את מלאכת הניצור של האוכלוסיות המקומיות, נקראה בשני נוסחיה "Inter caetera", ולא "Sublimis dues" (כך! עמ' 26). הבולה "Sublimis Deus" ניתנה בשנת 1537 על-ידי יורשו של אלכסנדר השישי, האפיפיור פאולוס השלישי, והיא המסמך שהצהיר כי האינדיאנים הם בני-אדם לכל דבר וראויים לניצור (יתרה מכך, גינזברג משתמש לגבי הבולות במונח "איגרות רועים". אולם "איגרת רועים" היא אנציקליקה (encyclica) – מסמך אפיפיורי שחשיבותו פחותה מזו של הבולה. לבולה יש

תוקף של חוק כנסייתי). בהמשך (עמודים 189–191) דן גינזברג גם בבולה זו, אך טועה בקביעתו שהיא הורתה על ניצור כהלכה של כל יליד ויליד: בבולה אין התייחסות לאופן הניצור, אישי או כללי. סוגיה זו הייתה נתונה במחלוקת חריפה בעיקר בין הנזירים הדומיניקנים לנזירים הפרנציסקנים – הראשונים גרסו שיש לנצר את האינדיאנים רק לאחר שילמדו כראוי את התורה הנוצרית, ואילו האחרונים צידדו בניצור המוני שיוביל, כך הם האמינו, להפנמת האמונה בשלב מאוחר יותר.

הגהה קפדנית הייתה מונעת את שיכול הכיתובים למפות המופיעות בעמוד 61, שגרם להחלפה בין ממלכת המאיה לאימפריה האצטקית; את התעתיק השגוי של שמו של ההיסטוריון הספרדי בן המאה השש-עשרה, אנטוניו דה הררה אי טורדסיאס (Antonio de Herrera y Tordesillas) ולא ככתוב בעמוד 227; את התיארוך של מסמך ה"דרישה" (requerimiento), לשנת 1513 במקום למועד ניסוחו הראשון בשנת 1510. אי-דיוק אחרון זה יש לו משמעות, שכן ה"דרישה" נוסחה לפני אירועי סנטו דומינגו והדרשה הידועה של אנטוניו דה מונטסינוס "האין אלה בני-אדם?". מסמך הדרישה, כפי שגינזברג מציין בצדק, הפך להיות לא יותר ממחווה טקסית, שאותה קיימו הכובשים מתוך לעג לאינדיאנים: הם קראו את הטקסט ממרחקים ומסיפון הספינות מול חופים נטושים, בלי שום כוונה שילידי אמריקה יבינו את תוכנו – לאס קסאס כתב, אחרי שקרא את מסמך ה"דרישה", שלא ידע אם לצחוק או לבכות.

אך השיבושים ואי-הדיוקים אין בהם כדי להאפיל על חשיבותו של הספר: תרומתו בראש ובראשונה היא בהבאת הידע על חורבן של ציביליזציות שלמות בפני הקורא העברי, והודות לכך בהרחבת אופקים שעשויה לסייע לנטיעת אמפתיה כלפי עמים אחרים, שהיו אף הם קורבנות של אכזריות ללא-מצרים.

לפני עשרים שנה בקירוב שוחחתי עם איש אקדמיה וממשל במכסיקו על קולוניאליזם בכלל ועל חלקן של מעצמות אירופה בהכחדת התרבויות המקוריות של יבשת אמריקה בפרט. קיוויתי לשמוע מפיו ניסוח מודרני ל"חזון המנוצחים". אולם בן-שיחי בחר להסביר לי את תפישת הזמן המעגלית של האצטקים (שמוסברת אף בספרו של גינזברג) וציין, כי בראייה היסטורית מדובר דווקא בניצחון של התרבות האמריקנית המקורית: כפי שהאמינו בכמה מן התרבויות האינדיאניות, שאכילת בשר מגופו של האויב מעניקה ללוחם את כוחות אויבו, כך התרבות המקומית שנוצחה לכאורה, הפנימה את התרבות הפולשת ובכך גייסה אותה לטובתה. התוצאות נראות כיום בריבוי הטבעי הגדול של האוכלוסייה המעורבת, בהשתלטות של מזונות והרגלים אמריקניים מקוריים על צאצאי הכובשים, על הטעמים והאופנות, על סגנונות מוסיקליים ועוד. "אם תגרד את השכבה העליונה המכסה את היבשת, עד מהרה תגלה שלא נוצחנו. יש לנו סבלנות", אמר המלומד המכסיקני. ראייה מקורית זאת איננה עולה בהכרח בקנה אחד עם הדברים של בני זמננו המצוטטים באחרית הדברים בספרו של גינזברג, אך יש בהם ראייה מקורית ואופטימית, שמדגישה עד כמה הגדרתם של אירועים כ"ג'נוסייד" תלויה בזמן, במרחק ובעיני המתבונן.